

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПИНЬСЬКИЙ

ТВОРИ
АРХІВ
СТУДІЇ

Редактор
повного видання творчості В. Липинського
ЯРОСЛАВ ПЕЛЕНСЬКИЙ

МОНАРХІЗМ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
В ОЦІНЦІ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО:
КРИТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

В'ячеслав Липинський був першим дослідником, котрий на науковому ґрунті розвинув теорію монархізму в Україні пізнього середньовіччя під впливом так званої Краківської історичної школи (Юзеф Шуйський, Міхал Бобжинський та ін). Сам переконаний монархіст, вчений шукав історичні підвалини своїх поглядів у добі Хмельниччини. Він вважав, що ідеї абсолютизму були властиві Богданові Хмельницькому і зародилися в нім під впливом діяльності Владислава IV, направленої на позбавлення залежності державної влади від надмірного самоврядування шляхти. Такі наміри польських королів В.Липинський прослідковував від часів Стефана Баторія. У дальшому періоді життя українського гетьмана (від 1649 р.) монархічні ідеї Б.Хмельницького в рамках Речі Посполитої дослідник пристосовує до історичних умов в Україні і виводить їх на високий щабель¹. Однак можливості реалізації цих ідей, особливо у перший період ("допереляславський"), були надзвичайно обмежені. Причиною цього стало протистояння між монархічно-державною ідеологією гетьмана, що починала формуватися, та ідеологією народних мас, котрі сприймали монарха поза Україною. Така ситуація не давала гетьманові можливості повною мірою впроваджувати ідею незалежності та абсолютизму, тому його політика в той період носила характер "конспірації".

Рівночасно в Україні витворювався новий аристократичний клас, котрий репрезентував непокозачену українську шляхту, що з поміркованим поступом переходила на бік української адміністрації. Опираючись на цей клас, гетьман набирав сили не лише для розбудови української держави, але й для того, щоб протиставити власні впливи в Україні іноземним. Відбувався також зворотний процес, коли Б.Хмельницький добивався міжнародного визнання своїх династичних інтересів, щоб прийняти княжий титул, забезпечивши спадковість і легітимність влади. Тому він

¹ "Знаємо також, що забезпечення будуччини державности української Гетьман бачив тільки в дідичній і міщній гетьманській владі, в створенню і скріпленню абсолютистичної української монархії" (Липинський В. *Україна на переломі*. – К. – Відень, 1920. – С.188).

прагнув поріднитися з княжими родами Молдови та Московської держави. Отримавши благословення на гетьманство від московського патріарха для сина Юрія, влада в Україні мала б зрівнятися з владою московського царя. Тому в посольстві Федора Коробки зустрічаємо домагання такого благословення.

На території України адміністрація гетьмана поступово зміцнювалася. Це відбувалося за рахунок козацького обмеження демократичного звичаєвого права. Наприкінці повстання сірома вже не могла вибирати старшину для себе, як на Січі, бо полковники призначалися і усувалися гетьманською владою. Але в окремих випадках Хмельницький збирав у Чигирині козацькі та старшинські ради (“козацькі сойми”, згідно з термінологією В.Липинського). Для різних станів, однак, зберігалася місцеве самоврядування.

Такою є загальна характеристика поглядів В.Липинського на проблему еволюції ідей абсолютизму та формування державного устрою в Україні за гетьманування Богдана Хмельницького.

* * *

Думки В.Липинського не зустріли однозначного схвалення в історіографії. Якщо Іван Крип'якевич, а особливо Дмитро Дорошенко, зокрема, прийняли ідею про “некоронованого монарха” України², то Михайло Грушевський досить різко виступив проти неї: “Теорію гетьманського монархізму, розвинену Липинським в останній праці і викриту ним у Хмельницького від самих початків його гетьманства взагалі, вважаю невдалим винаходом, навіяним політичними тенденціями останніх літ”³. На противагу В.Липинському, вчений трактує Б.Хмельницького не як монарха України, а як людину, котра стала головою “суверенної держави в протиставленню до тодішнього роялізму – планами автономії козацької України в безпосередній владі короля”⁴. Те, що гетьман хотів зрівняти свою владу з владою московського царя, Грушевський вважав дуже сумнівним, бо не було жодного настирливого домагання з українського боку, окрім “побіжно висловленого побажання” у посольстві Ф.Коробки, “не кажучи вже, що благословенне патріарше зовсім не те, що коронація на царство”⁵.

Попри такі думки, з великою мірою достовірності можна говорити, що на початковому етапі повстання Богдан Хмельницький добивався встановлення самодержавної влади для короля Речі Посполитої. Про це свідчать не лише листи до Олексія Михайловича, Дьердя Ракоці, Яна

² Крип'якевич І. *Студії над державою Богдана Хмельницького* // Записки Наукового Товариства ім.Шевченка. – Львів, 1931. – Т.151. – С.144–145; Дорошенко Д. *Нарис історії України*. – Львів, 1991. – С.254, 264–265, 279.

³ Грушевський М. *Історія України-Руси*. – К., 1931. – Т.9. – Ч.2. – С.1369.

⁴ Там же. – С.1486.

⁵ Там же. – С.1369.

Казимира 1648 та 1649 років⁶, але й попередні зносини з Владиславом IV у його планах, кінцевою метою котрих було зміцнення королівської влади і якомога більше незалежнення від сейму. Питання мусить стояти так: чи можна ідею самодержавства, прийняту Хмельницьким для всієї Корони, перенести на український ґрунт?

Цілком певно, що гетьман пішов на конфронтацію з усталеними традиціями. У першу чергу це виявилось у поширенні свого впливу в Україні не лише до Білої Церкви, як того домагалось козацтво (навіть М.Кривоніс і сам гетьман на початковому етапі, на раді під Старокостянтинівом у вересні 1648 р.⁷), але й у межах етнографічного розселення русинів. По-друге, козацька сірома, котра усвідомлювала себе за давнім звичаєм окремою політичною силою⁸, здатною збройно виступити проти спроб обмеження її впливу (антигетьманські виступи 1649, 1650, 1651 та ін. років), була незадоволена тим, що гетьманський уряд перебирав на себе політичні права цілої верстви. Очевидно, традиційна демократія обмежувалась, що приводило до зміцнення влади старшини і самого гетьмана.

У контексті молдавської політики 1650 р.⁹ у Богдана з'являється нагода розпочати реалізацію династичних інтересів (ця стара теза правомірна попри деякі нові твердження без належного, однак, обґрунтування, ніби безпідставно припускати наявність таких планів¹⁰). З'являлися перспективи, на які зваблювала ця політика, щоб визначити місце України в міжнародних відносинах¹¹. Досі ще не все з'ясовано з

⁶ Документи Богдана Хмельницького / упор. І.Крип'якевич, І.Бутич. – К., 1961. – Док. 10,32,35,65. Особливо цінні з цього погляду листи до Яна Казимира. Окрім того, сам Хмельницький говорив Собеському (котрий потрапив у полон до козаків, коли їхав з Кодака до Варшави у липні 1648 р., а пізніше був відпущений): “Ale i wy, panowie Polacy, króla nie słuchacie, na niego nie dbacie, każdy się swoją głową urzędy nie czynicie...” А серед “поспільства козацького” ходить така чутка [rumor], що “...król sam będzie jedną głową” (Львівська наукова бібліотека АН України ім.В.Стефаніка, Відділ рукописів. – Ф.5. Оссолінських. – Од.зб.189. – Арк.126,127.

⁷ Про це див.: Томашівський С. *Перший похід Б.Хмельницького в Галичину*. – Львів, 1914. – С.6–9.

⁸ Термін М.Грушевського.

⁹ Ще у 1648 р. у Польщі ходили чутки, що Хмельницький сам просив у султана дозволу на молдавське господарство, мовляв, через те, що Лупул відправив у Литву до своєї дочки всі скарби, а сам зійшовся з поляками проти турків. Про це гетьман говорив у кількох посольствах до Порти і добивався султанського дозволу, аби вигнати Лупула з Волощини. “Взнавши про це, – записує Мартин Голінський, – господар волоський повідомив про все Річ Посполиту коронну, зібравши війська більше, як двадцять тисяч” (цифра, очевидно, дуже завищена): ЛНБ. – ВР. – Ф.5. – Од.зб.189. – Арк.141–143.

¹⁰ Kaczmarczyk J. *Bohdan Chmielnicki*. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź, 1988. – С.185: “Snucie hipotez na temat dynastycznych zamierzeń hetmana kozackiego nie ma najmniejszego sensu w świecie zachowanego materiału źródłowego”.

¹¹ Причому, тут не важливо, чи ця політика була помилковою в дипломатії Хмельницького (Степанков В. *Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування Української держави. 1648–1657*. – Львів, 1991. – С.131), чи ні.

питанням легітимізації влади в середньовіччі в цілому, тому категоричні думки В.Липинського з цього приводу сприймаються важко. Однак прагнення гетьмана породичатися з князівськими родами Молдови та Московської держави свідчать, що він, щонайменше, намагався зміцнити свій авторитет у такий спосіб.

Династичні задуми і новий механізм затвердження наступного гетьмана (з настанови попереднього) – це також було двома моментами, що йшли врозріз з козацькими (реєстровими та низовими) традиціями.

Важливо також, що український монархізм не задекларував свого існування, окрім непевних і неконструктивних розмов з польськими комісарами у Переяславі 1649 р. Те саме стосується юридичного проголошення своєї державності. Немаловажливою причиною цього, як здається, був той опір, що його чинив традиціоналізм новим ідеям і новому механізмові влади. Років Хмельниччини виявилось недостатньо, аби його змінити. Тому думка Липинського, ніби однією з головних причин поразки козацької війни було те, що гетьман не зумів витворити української монархії, зводиться до того, що гетьман не зміг побороти козацького анархічного традиціоналізму, котрий поєднувався з соціальним фактором повстання.

Отже, якщо ідея українського самодержавства починала розвиватися, то вона мала з'явитися як похідна від цього конфлікту зі встановленими традиціями і як вторинна щодо боротьби за міцну королівську владу в Польщі.